

ONDERZOEK BIJ LEERKRACHTE ALS SPIEGEL VOOR DE PRAKTISCHE THEOLOGIE

Een reflectie vanuit de sociale wetenschappen

B. de Muynck

Abstract

Experiences resulting from an empirical study into spirituality of teachers provide a critical reflection on elements of the definition of practical theology and the so-called 'Reformed perspective' (as presented elsewhere in this volume). Some aspects of the definition can be applied to several social sciences, as well. Core elements held to be specific for practical theology seemingly are the 'practice of believing' and the 'usefulness for the congregation.' This article questions the utility of adding the aspect of 'empirical orientation' as constituting an aspect of practical theology itself. A more useful approach would be to focus on the hybrid character of the discipline where conceptual sources and empirical sources are held in balance.

Inleiding

Hoe verweeft de geloofsbeleving van leerkrachten zich met hun beroepsmatig handelen? Deze vraag bracht mij er toe een empirisch onderzoek op te zetten bij personeelsleden op protestants christelijke scholen. Bij de voorbereidingen van dit onderzoek werd mij al snel duidelijk dat de vraagstelling raakvlakken had met de praktische theologie. Om die reden verdiepte ik mij in discussies rondom empirische theologie¹ en vergeleek de methodologische kennis die ik vanuit de sociale wetenschappen tot mijn beschikking had met die van de praktische theologie. Wat het laatste betreft bleek er belangrijke over-

1 F.G. Immink, *In God geloven. Een praktisch-theologische constructie*. Zoetermeer, 2003; J.A. van der Ven, 'Geloven in God of 'in God' - een vals dilemma. In discussie met de 'klassiek reformatische theologie van F.G. Immink', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 58, (2004), 100-115 en F.G. Immink, 'Geloven: leven in de godsgemeenschap. In gesprek met Johannes van der Ven'. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 58, (2004), 116-123.

lap te bestaan, hoewel er vanuit de orthodox gereformeerde theologie weinig publicaties ter beschikking stonden in de reflectie op methodegebruik. Verder kreeg ik de indruk dat sommige theologen zich wel erg drastisch aan de sociale wetenschappen compromitteerden door de empirisch analytische cyclus tot het een en het al te verheffen. Waarom is men niet wat creatiever in het maken van een eigen denkbeweging, zo vroeg ik mij af. Ik vind het dan ook verheugend dat er in de twee basisartikelen in dit nummer een poging gedaan wordt voor een eigen denkkader. Mij is gevraagd om vanuit het door mij verrichtte onderzoek terug te kijken op deze artikelen. Ik zal hierna eerst mijn eigen onderzoek kort beschrijven (par. 2). Vervolgens geef ik op enkele punten commentaar. Eerst op de verhouding tussen de disciplines (par. 3) en daarna op de vraag of de empirische oriëntatie een noodzakelijk element is in de definitie van praktische theologie (par. 4). Ten slotte maak ik nog een opmerking over het begrip ‘methodologisch agnosticisme’ (par.5).

Onderzoek naar spiritualiteit van leraren

Mijn onderzoek naar spiritualiteit van leraren heb ik beperkt tot leerkrachten in het orthodoxe segment van het protestants christelijk onderwijs.² Zoals gezegd wilde ik weten hoe leerkrachten in het basisonderwijs hun persoonlijk geloof een plaats geven in hun handelen. Het ging mij daarbij niet zo zeer om de vraag wat de inhoud van hun Bijbelverhaal was, of wat hun theologische opvattingen waren, maar veel meer om de vraag hoe hun overtuigingen tot uiting kwamen in het alledaagse handelen. De achtergrond van deze vraagstelling ligt in de gedachte dat de identiteit van de school niet alleen maar in het Bijbelverhaal tot uiting komt, maar ook in het geheel van het optreden van de leraar.

Ik wilde dus weten hoe vroomheid werkzaam is in het klaslokaal en zag me dus voor de vraag geplaatst hoe zoiets als vroomheid te meten is, en dan nog wel op zo’n manier dat je ook het handelen van de leraar daarbij betreft. Het onderzoek begon daarom met de afbakening van het verschijnsel: waar hebben we het precies over? Om dit duidelijk te krijgen voerde ik een analyse uit naar de begrippen ‘zingeving’, ‘geloof’ en ‘spiritualiteit’ en mede op grond van theorievorming over het handelen van leraren ontwikkelde ik een theoretisch kader. Daarna volgde ik twintig leerkrachten in het reformatische onderwijs en in het vrijgemaakt gereformeerde onderwijs in hun alledaagse praktijk en

2 A. de Muynck, *Een goddelijk beroep. Spiritualiteit in de beroepspraktijk van leraren in het orthodox-protestantse basisonderwijs*. Heerenveen, 2008. Dissertatie Vrije Universiteit. Het onderzoek werd begeleid door de hoogleraren S. Miedema (VU), C. Bakker (UU) en A. Smaling (UvH). Het onderzoek is inmiddels voortgezet onder leerkrachten van andere protestants christelijke scholen en zal verder uitgebreid worden naar evangelische en rooms-katholieke leerkrachten.

nam bij elk van hun meerdere interviews af. Het hoofddeel van het empirisch onderzoek was kwalitatief van aard³. Wat betreft de methode oriënteerde ik mij vooral aan het werk van Smaling, bekend als de analytische inductie.⁴ Die wijkt af van de veelgebruikte *grounded theory* benadering omdat er veel meer dan bij Glaser en bij Strauss⁵ de theoretische vooronderstellingen in rekening worden gebracht. Omdat dit een nogal ongebruikelijke werkwijze was, heb ik hiervan in mijn dissertatie uitvoerig verantwoording afgelegd.

Wat heeft dit onderzoek opgeleverd? Ik noem hier slechts de conclusies die in verband met de thematiek (de verhouding sociale wetenschappen en praktische theologie) het meest interessant zijn. Allereerst blijken orthodoxe overtuigingen belangrijk te zijn voor het pedagogisch handelen van leerkrachten. De analyses van de data laten zien dat de overtuigingen, gemedieerd door reflecties op verschillende niveaus, richtinggevend zijn voor het handelen. Dit blijkt bijvoorbeeld in de zorg die men wil geven aan leerlingen met bijzondere hulpvragen of in de manier waarop men spreekt over morele kwesties. De overtuigingen blijken een stevige basis te hebben in hoe zij zelf opgevoed zijn. Verder blijkt dat de orthodoxe leerkrachten zeer toegewijd zijn aan hun vak. Hoewel ze doorgaans niet een speciale roepingservaring melden, ervaren ze hun werk als van een hogere orde. Je voedt kinderen op voor een eeuwige bestemming en dat maakt dat je een goddelijke opdracht hebt.

Opmerkelijk is dat vrijwel alle leerkrachten melding maken van bijzondere religieuze ervaringen tijdens hun professionele handelen. Dat gebeurt vooral tijdens het bidden, het zingen en het vertellen van Bijbelverhalen. Leerkrachten voelen zich soms uitgetild boven het alledaagse en zeggen ook dat ze door deze activiteiten iets van God gewaar worden, op zo'n manier dat ze spreken van persoonlijke leermomenten ('ik ben er door veranderd'). Verschillende leerkrachten vertellen over momenten die ze benoemen als: 'nu werkt God door mijn handelen of woorden heen'. Op dat soort momenten is godsdienstige beleving en professioneel handelen sterk verweven. Leerkrachten hebben een transcendente ervaring, maar kleuren die pedagogisch in. Terwijl ze aan het bidden of aan het vertellen zijn, beseffen ze onmiddellijk het belang van dit handelen voor de kinderen. De religieuze reflectie is met andere woorden niet slechts een individuele ervaring maar staat in dienst van het alledaagse werk. Het maakt hen bijvoorbeeld zachter of geduldiger naar kinderen toe en versterkt het verantwoordelijkheidsgevoel.

3 In het onderzoek is ook een kwantitatief deel opgenomen, bestaande uit een vragenlijst onder leerkrachten. Met behulp van deze lijst kreeg ik een beeld van een aantal kenmerken zoals spreiding in leeftijd, opleidingsniveaus, werkervaring, reflectieve geneigdheid en kerkelijke betrokkenheid.

4 I. Maso & A. Smaling, *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam, 1998.

5 Zie voor een goede samenvatting hiervan in verband met data-analyse: C. Grbich, *Qualitative data analysis. An introduction*. Los Angeles/London/New Dehli/Singapore, 2007, 70 - 83.

Scheiding tussen de praktische theologie en andere disciplines

Het onderzoek is verricht aan een pedagogische faculteit, maar de vraag kan gesteld worden of het uiteindelijk wel om pedagogisch onderzoek gaat en niet veel meer om praktisch theologisch onderzoek? Tot welk kennisdomein behoort dit onderzoek? Ik zal dit nagaan op grond van de drie door Wijnalda besproken aspecten uit de gekozen definitie.⁶ Wat betreft het eerste aspect, het object van onderzoek 'individuele en collectieve gestalten van de geloofspraxis' lijkt mijn vraagstelling goed te passen in het domein van de praktische theologie. Het gaat over vroomheid en hoe die uitwerkt in het handelen van alledag: 'Het gaat om die gebeurtenissen waarin mensen gedrag vertonen dat verbonden is met het geloof. De praktische theologie beschrijft deze praktijk, geeft er betekenis aan, en zoekt naar verbetering van bestaande praktijken'. Ik meen dat ik mij met mijn onderzoek naar leraren bezig heb gehouden met de 'waarneembare gestalten van het heil'. Het betreft hier een doelgroep die in de praktische theologie wat minder gebruikelijk is. Maar omdat in mijn doelgroep alle leerkrachten belijdend lid zijn van een protestantse kerk, kunnen zij geschaard worden naast doelgroepen als catechisanten, jongeren, ouderen enzovoort. De vraag hoe vroomheid zich uitwerkt in beroepsmatig bezig zijn, zou evenzeer te onderzoeken zijn bij maatschappelijk werkers en verpleegkundigen, of bij timmerlieden en accountants.

De relevantie van de vraagstelling is echter voor mensgerichte beroepen, zoals het onderwijs, de zorg en de hulpverlening meer voor de hand liggend dan voor mensen met technische en administratieve beroepen omdat deze beroepen rechtstreeks in het verlegde kunnen worden gezien van de diaconale opdracht (zorg en hulpverlening) en de profetische opdracht (onderwijs) van de christelijke gemeente. Wat betreft de empirische oriëntatie, het tweede aspect, kan ik kort zijn. Mijn onderzoek is empirisch van aard omdat ik heb gekeken naar, om met Pleizier en Schaap-Jonker te spreken, de 'standen van zaken' in de professionele praxis van leraren. Het type data betreft de beleavingsuitingen van mensen en bijvoorbeeld niet een vergelijking van twee onderwijsfilosofen. 'Alle wetenschap baseert zich op data', zo zeggen de auteurs aan het begin van par. 2. Ik zou dit echter willen nuanceren omdat niet alle typen data van dezelfde aard zijn. Ik beschouw empirische bronnen als andersoortig dan data die voortkomen uit wijsgerige of theologische geschriften. Ik kom daar later op terug. Wat betreft het derde aspect 'met het oog op de gemeente in relatie tot de hedendaagse samenleving' kan ik ook met mijn onderzoek een heel eind uit de voeten. In mijn concept staat christelijk onderwijs in functie van de voortgaande boodschap van het heil. Leerkrachten helpen de kinderen van de christelijke gemeente zich te vormen voor hun roeping in de toekomstige samen-

6 'Praktische theologie is een theologische discipline met een empirische oriëntatie die op wetenschappelijke wijze onderzoek verricht naar individuele en collectieve gestalten van de geloofspraxis vanuit en met het oog op de gemeente in relatie tot de hedendaagse samenleving'.

leving.⁷ Leerkrachten hebben weliswaar geen ambt in strikte zin, maar voeren wel een dienst uit waarin de verbreiding en de doorwerking van het evangelie belangrijk is. Wanneer echter gezegd wordt dat de gemeente nadrukkelijk in beeld moet zijn, dan wijkt mijn onderzoek af van het domein van de praktische theologie. Het onderzoek wordt wel verricht ‘met het oog op’ maar niet ‘vanuit’ de gemeente.

Oordelend op grond van de definitie kan ook sociaal wetenschappelijk onderzoek zoals ik dat heb uitgevoerd passen binnen de afbakeningen van de praktische theologie. Dat roept de vraag op of de gekozen afbakeningen wel allemaal even trefzeker zijn. Of moeten we zeggen dat deze trefzekerheid niet nodig is? Het eerste en het laatste aspect zijn wat dat betreft het meest helder. Aan de hand van een probleemstelling in onderzoek is altijd vrij duidelijk vast te stellen of het onderzoek gaat over ‘gestalten van geloofspraxis’ en of het uitgevoerd wordt ‘vanuit en met het oog op de gemeente’. Deze onderdelen van de definitie geven aan waar het vakgebied over gaat. Met Pleizier en Schaap-Jonker kunnen we zeggen dat deze elementen het perspectief bepalen van waaruit men het onderzoek doet. En kennelijk bevindt mijn onderzoek zich ergens op het grensvlak van twee perspectieven. Toch zou het mijns inziens vruchtbaar zijn om de perspectieven-gedachte wat consequenter door te trekken naar het geheel van de redenering. Naar mijn gevoelens ontstaat er een spanning tussen de uitspraken ‘dezelfde gebeurtenis wordt bestudeerd’ en even later ‘strikt genomen wordt dus niet hetzelfde bestudeerd’ (zie Pleizier en Schaap-Jonker, par. 2). Hierop wil ik wat nader ingaan, omdat dit van belang is voor de verhouding tussen de disciplines. Want, zo kunnen we ons afvragen: wat is in deze uitspraken ‘de gebeurtenis’ en wat is ‘de bestudering daarvan’?

Eerst maak ik een algemene methodologische opmerking. Ik leg de perspectievenbenadering zo uit dat er onderscheid gemaakt wordt tussen het fenomeen waar men naar kijkt en de bril die men opzet. Het perspectief gaat over de manier waarop je de verschijnselen benoemt en nog niet over het verschijnsel zelf. De belevingsinhouden van de leerkrachten die ik heb geïnterviewd kunnen we beschouwen als een stand van zaken. Wat ik daarvan naar boven haal, hangt natuurlijk af van mijn manier van vragen, en zelfs van mijn houding die ik daarin tentoonspreid. Het is dus ten dele waar, zoals Pleizier en Schaap-Jonker zeggen, dat het perspectief ook andere data oplevert. De kleur van de glazen laten het verschijnsel meekleuren. Inderdaad, strikt genomen wordt niet hetzelfde bestudeerd, want ik selecteer namelijk met mijn vragen op welke bewustzijnsinhouden ik inga. Uit mijn onderzoek is duidelijk dat zelfs door de manier van onderzoeken het

7 Op dit punt zijn er twee spanningen. In de eerste plaats kennen niet alle protestants christelijke scholen een populatie kinderen die deel uitmaken van de christelijke gemeente. Christelijk onderwijs kan er ook voor kiezen om kinderen van buiten de gemeente toe te laten. Hierin heeft Nederland een vrij lange traditie. Maar ook in dat geval kan de ‘voortgaande verkondiging en doorwerking van de heilsboodschap als belangrijkste motief van het onderwijs worden vastgehouden. De tweede spanning heeft te maken met het feit dat onderwijs in de moderne samenleving ook altijd een maatschappelijk belang dient. Het onderwijs kan dus in de huidige context niet strikt gereserveerd worden voor de gemeente.

verschijnsel wordt beïnvloed. Respondenten zeggen dat ze door het interview aan het denken zijn gezet. Hoe het hen veranderd heeft is in mijn onderzoek achteraf vrij goed vast te stellen.⁸ Het is van belang om de aard van de beïnvloeding transparant te maken zodat men zo geldig mogelijk uitspraken kan doen over de standen van zaken. Men moet dus - ook indien men feitelijk beïnvloeding vast kan stellen - uitgaan van de 'eigenstandigheid' van het fenomeen. Er blijft een onderscheid tussen de constructen van de onderzochten (overtuigingen, percepties, sentimenten) en de constructie van de onderzoeker. De aard van de spiritualiteit van de respondent is niet afhankelijk van mijn interventie. En terwijl men dit vasthoudt, leidt de erkenning van de beïnvloeding door de onderzoeker tot geldiger uitspraken over het verschijnsel.

Mijn tweede opmerking gaat nadrukkelijker in op de verschillen tussen de disciplines. De bril die ik opzet is die van de pedagoog die nieuwsgierig is naar de gevolgen van de geloofsbeleving voor het beroepsmatig handelen, en is niet de bril van de praktisch theoloog die bijvoorbeeld wil weten wat het effect van de prediking is op de geloofsbeleving van leraren. Een praktisch theoloog kijkt dus anders naar hetzelfde verschijnsel. In het door Pleizier en Schaap-Jonker gegeven voorbeeld van de rituelen, zal de psycholoog geïnteresseerd zijn in de psychologische kanten van beleving ervan (bijvoorbeeld het effect op de gemeenschap, de rust die men erin ervaart), terwijl de praktisch theoloog de godsdienstige aspecten centraal stelt (bijvoorbeeld de transcendentie die men erin ervaart of het gevolg van het ritueel voor de betrokkenheid bij de eredienst).

Er wordt dus wel hetzelfde bestudeerd, maar de bril waarmee je kijkt is echt anders. Of om het beeld te nemen van een stad die je vanuit verschillende plekken kunt waarnemen: een pedagoog kijkt vanuit een ander punt dan de praktisch pedagoog en ziet dus andere dingen. Wat betekent dit 'andere punt' nu voor de onderzoekspraktijk? In de eerste plaats betreft het de theorie waarvan de onderzoeker zich voorafgaand aan de data-verzameling rekenschap geeft.⁹ Mijn theorie betrof, behalve een theorie over spiritualiteit ook theorie over reflectie en professioneel handelen. Om in de metafoor te blijven, vanuit het gezichtspunt van de pedagogiek wandel ik een stukje in de richting van de theoloog om van diens perspectief te profiteren. Maar wanneer een praktisch theoloog het onderzoek zou doen, zou deze zich vooral concentreren op theorieën over de vroomheidbeleving, en - stel dat hij het verband met de prediking wil nagaan - op theorievorming over 'religieuze communicatie'. In dat geval wandelt hij een stukje in de richting van het perspectief van de psycholoog.

8 De invloed van de onderzoeker op de onderzochte neemt toe naarmate er meer participatieve methoden gebruikt worden. In de rapportage in het onderzoek dien men zich hierover te verantwoorden in verband met de geldigheid van de uitspraken over het verschijnsel. Zie Maso & Smaling, a.w., 85-86.

9 De wijze waarop theorievorming in kwalitatief onderzoek verwerkt wordt loopt sterk uiteen. Zie hierover: N. Karten en L. Tummers, 'To read or not to read. Over de rol van vakliteratuur in kwalitatief onderzoek', *Kwalon* 39, (2008), 13/3, 5-11.

In de tweede plaats is in empirisch onderzoek het conceptueel materiaal waarmee men de empirische data benadert afhankelijk van de discipline. Dit zal bijvoorbeeld blijken uit de categorieën in een vragenlijst of de codes die men toekent bij analyse van interviews. Anders kijken naar hetzelfde verschijnsel is dat je de gegevens over het object van studie anders benoemt. Het object van studie, namelijk de spiritualiteit van leraren blijft daarmee wel gelijk. Ik zou er voor pleiten om het verschijnsel als zodanig als eenheid te blijven beschouwen en de keuze van de discipline tot uiting te laten komen in de conceptuele duiding van het verschijnsel. Het verschil in perspectief vertegenwoordigt een verschil in domein waarin men opereert. Een praktisch theoloog wil uit het onderzoek naar geloofsbeleving bij leraren iets afleiden voor theorievorming over prediking, pastoraat, catechese en dergelijke. Een pedagoog is er op uit om een bijdrage te leveren aan de theorie en praktijk van onderwijs en opvoeding.

Betekent dit een strikte afgrenzing van disciplines? Uit het grensverkeer dat ik zojuist illustreerde blijkt dat ik dit beslist niet wil bepleiten. Mijn voorkeur heeft dat de onderzoeker uitgaat van het verschijnsel dat hij bestudeert en niet van de disciplines. Wel kan het nodig zijn dat er begrippen uit disciplines geleend worden. In de sociale wetenschappen is grensverkeer zeer gebruikelijk (bijvoorbeeld tussen pedagogiek, psychologie en sociologie). En in het vakgebied van de praktische theologie ligt het grensverkeer met de menswetenschappen eveneens voor de hand. Terecht wordt hier in de twee artikelen aandacht voor gevraagd. Men heeft in de PT immers altijd te maken met opvattingen en percepties van mensen.

De noodzaak van de empirische oriëntatie

Bij de bespreking van de drie aspecten hierboven zagen we dat de empirische oriëntatie niet een exclusief kenmerk is van de praktische theologie, maar dat dit juist het punt van overlap betreft met de sociale wetenschappen. Is het desondanks belangrijk om dit onderdeel van de definitie te handhaven, bijvoorbeeld omdat de praktische theologie zich kan onderscheiden van de andere domeinen in de theologie, die geen empirische oriëntatie hebben? Indien het op die manier praktisch nut heeft, lijkt het me een te verantwoorden toevoeging. Vanuit de pedagogiek zou ik echter kunnen zeggen dat het beter is om ze weg te laten. Het begrip 'empirisch' suggereert namelijk dat de discipline een exclusief empirische oriëntatie heeft. Deze gedachte wordt versterkt door de introductie van het model van Osmer, dat ik overigens een sympathiek model vindt omdat het ruimte geeft aan zorgvuldige methodologische reflectie. Toch beweegt het model zich vrij strikt binnen het discours van de empirisch analytische benadering. De eerste laag wordt gezien als de eigenlijke wetenschap waarin de bekende cyclus plaatsvindt, met alle mogelijke accenten en variaties. De tweede laag (de methodologische reflectie) staat in dienst van de eerste laag. Het model is dan ook zonder problemen toepasbaar in de menswetenschappen. De vraag die mij bezighoudt is of de praktische theologie zich daarmee toch niet te veel onderwerpt aan de empirische oriëntatie.

Het bezwaar tegen het model van Osmer is mijns inziens niet zozeer dat ze te norma-

tief of te strategisch zou zijn (zoals Pleizier en Schaap-Jonker aangeven), maar dat ze te empirisch is. Mijns inziens zou frank en vrij erkend kunnen worden dat praktische theologie een normatieve discipline is, omdat zij er altijd op uit is om de praxis te dienen. Daarin heeft de praktische theologie veel overeenkomsten met de pedagogiek. De pedagogiek heeft vanwege haar domein (namelijk het opvoeden van kinderen, of anders geformuleerd: het ondersteunen van kinderen en jongeren in hun ontwikkeling) de taak om zinnige dingen te zeggen over een praxis. Omdat het altijd om handelen en interventies gaat, zit hier per definitie een normatief aspect aan, waarbij men niet volledig kan afgaan op de praktijk. Men steunt altijd op begrippen die een richtinggevende lading hebben, vaak afkomstig uit een wijsgerige bron. Een wetenschap als pedagogiek heeft dan ook een hybride vorm.¹⁰ Zij zal aan de ene kant leunen op theorievorming gebaseerd op bronnen buiten het domein (dat kan Aristoteles zijn, maar ook de exegese van een Bijbelgedeelte) en aan de andere kant zal zij baat hebben bij nauwkeurige informatie over de praxis zelf.¹¹ Ook voor de praktische theologie is mijns inziens een hybride benadering te bepleiten. Enerzijds zal zij behoefte hebben aan conceptuele analyse en argumentatie over allerlei zaken aangaande de geloofspraxis. Anderzijds heeft zij de ruimte om de beleving van betrokkenen in kaart te brengen.

Er is bijgevolg ook onderscheid in het type bronnen dat je gebruikt. Conceptuele data komen voort uit klassieke teksten en bestaande theorievorming en hebben vooral argumentatieve geldigheid. Empirische data gaan over opvattingen, percepties en reflecties van mensen en verschijnselen die zich voordoen in de geloofspraxis en hebben een empirische geldigheid. Het onderzoek vanuit beide bronnen dient beide op haar eigen manier de geloofspraxis. Een theorie over de ambten op grond van de brieven van Paulus kan conclusies bevatten die van belang zijn voor de praktijk, evenzeer als een vragenlijst-onderzoek naar het functioneren van huisbezoek door ouderlingen dat kan hebben.

Het ruimte geven aan de empirisch onderzoek betekent niet, zoals kennelijk wel gevreesd wordt, dat uitspraken over geloofspraktijk afhankelijk wordt van strategische belangen. Gegevens over de praktijk zijn standen van zaken, maar hoeven niet vanzelfsprekend als maatgevend aangemerkt te worden. Als bijvoorbeeld zou blijken dat Godsbeelden in een kerkelijke gemeenschap eenzijdig de liefde van God benaderen, kan men hier weliswaar rekening mee houden. Maar met dit gegeven doe je geen uitspraak over wat een wenselijk Godsbeeld is. Er is met andere woorden altijd een kritische reflectie nodig vanuit conceptuele inzichten. De basis daarvan is het kritisch-profetisch appèl van de Heilige Schrift op die praktijk. Recapitulerend zou er overwogen kunnen

10 Onder 'hybride' versta ik hier dat de discipline bestaat uit twee elkaar aanvullende elementen, waarvan het belang per vraagstelling kan wisselen.

11 Een vergelijkbaar standpunt is al te vinden bij Bavinck: H. Bavinck, *Pedagogische beginnselen*, Kampen, 1904: 64. Over het normatieve karakter van de pedagogiek is omvangrijke literatuur, vooral uit de jaren '70 tot '90 van de vorige eeuw. Goede samenvattingen zijn te vinden in de bundel P. Smeyers en B. Levering, *Grondslagen van de wetenschappelijke pedagogiek. Modern en postmodern*, Amsterdam, 2001.

worden om het begrip 'empirische oriëntatie' weg te laten en eventueel te vervangen door 'praktische oriëntatie'. Het praktische is weliswaar reeds geïmpliceerd door te spreken over de 'gestalten van de geloofspraxis', maar met het woord zou men nadrukkelijker de normatieve gerichtheid kunnen onderstrepen. Praktische oriëntatie sluit in dat men praktijktheorieën ontwerpt en dat men aanbevelingen doet voor de praktijk. Dat kan dus zonder dat men veronderstelt dat men afhankelijk wordt van strategieën. Mijn voorkeur zou hebben om de verschillende kennisbelangen open te houden. Soms zal het dienstig zijn om onderzoek te doen alleen ten dienste van theorievorming, soms is onderzoek nodig om beleid te ontwikkelen.

Methodologisch agnosticisme?

Ik wil tenslotte nog op één punt ingaan. Pleizier en Schaap-Jonker veronderstellen dat het methodologisch agnosticisme bepalend is voor het verschil tussen praktische theologie en de sociale wetenschappen. In het ene wordt God als realiteit verondersteld, in het andere niet. Ik vraag mij af of dit een relevant verschil is en of dit niet een te stereotiep beeld geeft van empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen. Als theoretische rationale (linksboven op niveau 2 in het model van Osmer) zou ik graag centraal stellen dat individuele personen hun unieke, authentieke beleving hebben die ze in woorden en soms ook in gedrag tot expressie kunnen brengen.¹² De methodologische veronderstelling is dat uitspraken van onderzochten integer en dus voor de onderzoeker waar zijn. Het behoort niet tot mijn competentie om na te gaan of God daadwerkelijk hierin betrokken is. En toch zou ik dit niet graag methodologisch agnosticisme willen noemen. Ik kan er vanuit gaan, maar ik ben er niet op uit om het aan te tonen. Of mijn uitgangspunt agnostisch is of niet maakt op dat moment niet uit. Betrokkenheid van God kun je veronderstellen, maar hoeft je niet als empirisch meetbaar voor te stellen. Dat zet je als onderzoeker op een verkeerd been omdat je dan suggereert dat wanneer God niet aanwijsbaar is, Hij kennelijk niet in de ervaring betrokken is. Je kunt dan tot ondeugdelijke vraagstellingen komen.

Ik denk bijvoorbeeld aan onderzoek naar de effectiviteit van het gebed. Indien mensen niet het effect van gebed waarnemen, zou dit betekenen dat God er niet in betrokken is. Hiermee wordt het domein van de praktische theologie getrokken in het domein van de natuurwetenschappen. Dat lijkt mij ongeoorloofd. Het lijkt dan alsof wij de invloed van het Goddelijke in het empirische kunnen vangen. De geloofsbeleving is een eigen categorie en vereist in onderzoek terughoudendheid. Ook als een psycholoog zich met geloofsbeleving bezighoudt, behoort deze geen ferme agnostische veronderstellingen ten beste te geven. Ik kan dit punt illustreren uit mijn eigen onderzoek. Bij sommige

12 M. van Manen, *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*, nition of practical theology...

leerkrachten trof ik een grote toewijding aan in hun vak en ook in hun godsdienstige betrokkenheid. Tegelijk vonden ze het moeilijk om uit te spreken een werkelijk gelovig christen te zijn. Het past mij als onderzoeker niet om veronderstellingen op te werpen of God daadwerkelijk betrokken is op hun leven. Hier kan en wil ik als onderzoeker geen uitspraken over doen. Als onderzoeker heb ik te doen met het verschijnsel waar ik nieuwsgierig naar ben en dat betreft in dit geval de persoonlijke beleving van het geloof in hun beroep. Meer dan hun uitingen hierover in gedrag, in gesproken taal of in woorden op papier heb ik niet. En dat hoeft ook niet. Een visie op de wereld in de lijn van Calvijn veronderstelt dat God betrokken is op heel de werkelijkheid, ook als ik die niet meetbaar kan maken. In een gereformeerde praktische theologie zou deze kennistheoretische uitspraak krachtig onderstreept mogen worden.